



**The Idealized Image of Shah Ismail Safavi
The Influence of the *Shahnameh* on his Portrayal as an Epic Hero
in the *Fotuḥāt-e Shāhī***

Saeed Ghorbanian Rahvard¹
Abolghasem Ghavam², Maryam Salehinia³

Abstract

The *Shahnameh* of Ferdowsi comprises a collection of Iranian customs, traditions, myths, culture, principles of governance, history, and pre-Islamic elements of the Iranian plateau. Its artistic value and expression have been among the most significant reasons for the enduring presence of such concepts among the inhabitants of this region. Throughout history, this influence has significantly impacted not only cultural dimensions but also the practices of statecraft. Given that the boundaries between history, epic, and myth have not been clearly defined up to contemporary times, the image of the ideal king and epic heroes created a need in public consciousness that historians, poets, and other propagandists of each dynasty or ruler had to address. At the beginning of the Safavid period, the remarkable influence of the *Shahnameh* on both the people and Shah Ismail led a historian like Amini Heravi to sometimes consciously and sometimes unconsciously adhere to the characteristics and functions of the epic heroes when describing the king. Simultaneously, by imitating and drawing from the rhetorical and narrative style of the *Shahnameh*, he sought to portray Shah Ismail as an ideal king in his work "*Futuhāt-e Shahi*."

Keywords: Epics, History, *Shahnameh*, *Fotuhāt-e Shahi*, Shah-Ismael.

Received: 11 October 2024 :: Revised: 1 April 2025
Accepted: 14 May 2025 :: Published Online: 21 August 2025

1. PhD Candidate in Persian Language and Literature, Epic Literature Sub-discipline, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.
E-mail: Saeed.ghorbanian@mail.um.ac.ir <https://orcid.org/0009000983762126>
2. Associate Professor at the Department of Persian Language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. (Corresponding author)
E-mail: ghavam@um.ac.ir <https://orcid.org/0000000186610843>
3. Assistant Professor at the Department of Persian Language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.
E-mail: m.salehinia@um.ac.ir <https://orcid.org/0000000259234149>

How to cite this article:

Ghorbanian Rahvard, S., Ghavam, A., & Salehinia, M. (2025). The idealized image of Shah Ismail Safavi the influence of the *Shahnameh* on his portrayal as an epic hero in the *Fotuḥāt-e Shāhī*. *New Literary Studies*, 58(1), 73-106. <https://doi.org/10.22067/jls.2025.90113.1635>



Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article distributed under article distributed under [Creative Commons Attribution 4.0 International License \(CC BY 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Extended Abstract

Introduction

Throughout the political history of the Iranian Plateau, the figure of the king has consistently served as the central pillar of political power. To gain public acceptance and legitimacy, the individual who ascended the throne either had to possess qualities that appealed to all social strata or such an image was constructed for him through certain means in various texts, including historical writings.

Over the last millennium, epic texts –functioning as historical records– have been continually transmitted intergenerationally, filling the Iranian imagination with images of kings endowed with supernatural and spiritual powers. In such a context, those who construct the image of the king must align their portrayals with the constructed traditions in epic texts, the laudatory descriptions by earlier historians, the political manuals rooted in royal rules, and the royal protocols of great ancient Persian kings, all in an effort to present an idealized picture of king to both contemporary people and posterity. In this way, they could both establish the king's legitimacy and qualification for rule, and represent him as a desirable heroic figure and an ideal king in history. This article aims to answer two key questions: First, given that the literary aspects of myth and epic have often overshadowed the historiographical nature of the *Shahnameh* for modern readers, how can a coherent connection be established between the *Shahnameh* and the trajectory of Iranian historiography which eventually culminates in the *Fotuhāt-e Shāhī*? Second, in what ways has the *Shahnameh* influenced the *Fotuhāt-e Shāhī* in terms of its rhetorical and narrative dimensions? By addressing these two questions, the path is opened to analyze how the boundaries between epic and history have collapsed in pre-modern Persian historiography.

Methodology

In recent decades, the application of modern theories to prose historiography has enabled readers to engage with the deeper layers of meaning embedded within its deep structure. Within the framework of discourse analysis, or through the application of theories from psychoanalysis, anthropology, social studies, etc., the engagement with texts has fundamentally changed. In this mode of engagement, the limitations, interests, and obligations arising from the patron's demands or the ideological orientations of the authors of historical texts are analyzed. This approach makes it possible to more accurately evaluate the author's claims, as reflected in the signifier-signified system of events. The theoretical framework of this article for

analyzing a historiographical text like *Fotuḥāt-e Shāhī*, which lays claim to objectivity, is based on the meta-historical perspective pioneered by Hayden White, who view historians' works as influenced by literary genres within the framework of a narrative. Building on this theoretical framework and rethinking the pre-modern audience's conception of history, this study demonstrates how the epic literary genre has influenced historiographical method of Amini Heravi.

Findings

After outlining the theoretical framework and contextualizing the era along with emphasizing the significance of the *Shahnameh* as a pre-text during this period, the study examines how the narrative style and rhetorical features of the *Shahnameh* influenced Amini Heravi's writing style. As a result of our analysis, the narrative and rhetorical strategies favored within the political apparatus of Shah Ismā'īl Safavi – which have permeated the deep structure of *Fotuḥāt-e Shāhī* – have been revealed. These strategies whether employed consciously or unconsciously throughout history, contribute to constructing the king as an epic hero. By analyzing the narrative constructs based on the theories of contemporary scholars such as Bowra and Joseph Campbell –who have identified and categorized universal criteria for the hero figure– and drawing on recent approaches in narratology and modern rhetoric, this heroic aspects can be decoded.

Conclusion

In this article, we examined various sources and intellectual foundations of Iranian political philosophy, and demonstrated the prominent and prevailing role of the *Shahnameh* in shaping the course of Persian historiography–through a case study of *Fotuḥāt-e Shāhī* in the Safavid era. The importance of the *Shahnameh* –on the one hand, due to its broad readership, and on the other, because of Shah Ismā'īl I Safavi's particular interest in the *Shahnameh* who directly commissioned the text to Amini Heravi– constitute the main reasons for our argument regarding the influence of the *Shahnameh* on the *Fotuḥāt-e Shāhī*.

Building on these reasons, and by emphasizing on the essential difference in the historical horizons of modern and pre-modern audiences in relation to the *Shahnameh*, we demonstrated how literariness –as a necessary element– gradually made its way from *Shahnameh* into historiographical texts. Drawing on the *Shahnameh*'s rhetorical and narrative features, a historian like Amini Heravi sought to construct a framework –from deeds, attributes, and lineage of the king to

surrounding events and the atmosphere of the narrative— through which reality could be transformed into epic.

In this process, the ultimate goal of objectivity in historiography, combined with selective narrative and rhetorical strategies, ultimately leads to the construction of a heroic figure. Nevertheless, alternative interpretations and parallel argumentative systems can certainly be proposed without necessarily contradicting or undermining the central argument of this article.

.





DOI: <https://doi.org/10.22067/jls.2025.90113.1635>



شاپای چاپی: ۸۱۷۱-۳۰۶۰ | شاپای الکترونیکی: ۲۵۲۸-۲۷۸۳

تصویر آرمانی شاه اسماعیل صفوی؛ تأثیر شاهنامه بر ترسیم سیمای شاه اسماعیل صفوی به مثابه قهرمان حماسی در کتاب فتوحات شاهی

سعید قربانیان رهورد^۱

ابوالقاسم قوام^۲، مریم صالحی نیا^۳

چکیده

شاهنامه فردوسی متشکل از مجموعه‌ای از آداب و سنن ایرانی، اسطوره‌ها، فرهنگ، اصول سیاست‌ورزی، تاریخ و... پیشاسلامی فلات ایران است که به واسطه ارزش و بیان هنری یکی از مهم‌ترین دلایل ماندگاری چنین مفاهیمی میان ساکنان این اقلیم بوده است. در طول تاریخ، این تأثیر علاوه بر همه ابعاد فرهنگی، بر آداب کشورداری نیز مؤثر افتاد. از آنجاکه مرز تاریخ و حماسه و اسطوره تا دوران معاصر چندان روشن نبوده است، تصویر شاه آرمانی و قهرمانان حماسی، در اذهان عمومی نیازی تولید می‌کرد که مورخان و شاعران و... دستگاه‌های تبلیغاتی هر سلسله و یا هر حاکمی باید بدان پاسخ می‌دادند. در آغاز دوره صفوی گستره تأثیر چشم‌گیر شاهنامه، هم بر مردم و هم بر شاه اسماعیل باعث شد، مورخی چون امینی‌هروی گاه خاسته و گاه ناخواسته از سویی به اتصاف شاه به ویژگی‌ها و خویش‌کاری‌های قهرمانان حماسی ملتزم شود و از دیگر سو با تقلید و الگوبرداری از نحوه و روش انشا در وجوه بلاغی و روایی شاهنامه، به ترسیم سیمای شاه اسماعیل در قالب شاهی آرمانی در کتاب فتوحات شاهی پردازد.

کلیدواژه‌ها: حماسه، تاریخ، شاهنامه، فتوحات‌شاهی، شاه اسماعیل.

ارسال: ۱۴۰۳/۰۷/۲۰؛ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۱/۱۲؛ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۴؛ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۵/۳۰

نشریه علمی جستارهای نوین ادبی، شماره ۲۲۸، بهار ۱۴۰۴، صص ۷۳-۱۰۶
مقاله پژوهشی

۱. دانشجوی دکترای تخصصی ادبیات حماسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

E-mail: Saeed.ghorbanian@mail.um.ac.ir

<https://orcid.org/00090000983762126>

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. (نویسنده مسئول)

E-mail: ghavam@um.ac.ir

<https://orcid.org/00000000186610843>

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

E-mail: m.salehinia@um.ac.ir

<https://orcid.org/00000000259234149>

ارجاع به این مقاله:

قربانیان رهورد، س.، قوام، ا.، و صالحی نیا، م. (۱۴۰۴). تصویر آرمانی شاه اسماعیل صفوی (تأثیر شاهنامه بر ترسیم سیمای شاه اسماعیل صفوی به مثابه قهرمان حماسی در کتاب فتوحات شاهی). جستارهای نوین ادبی، ۲۲۸(۱)، ۷۳-۱۰۶.

<https://doi.org/10.22067/jls.2025.90113.1635>

۱- مقدمه

۱-۱- طرح مسأله

در تاریخ سیاسی فلات ایران، در اعصار متمدنی، شاه، رکن اصلی نهاد قدرت بوده است. شخصی که بر تخت قدرت می‌نشست برای پذیرش و مشروعیت عمومی باید یا دارای ویژگی‌هایی می‌بود که تمامی طبقات جامعه را با خود همراه می‌کرد یا با تمهیداتی در متون مختلف از جمله آثار تاریخ‌نگاری، چنین سیمایی برای او ترسیم می‌شد. در هزاره اخیر که متون حماسی به مثابه مکتوبات تاریخی میان نسل‌ها منتقل می‌شد، تصویر پادشاهانی با نیروهای فراجسمانی-روحانی، اذهان ایرانیان را انباشته بود. متعاقب چنین چشم‌اندازی، بر سازندگان سیمای شاه، باید منطبق بر سنن موجود بر ساخته حماسه‌ها، موصوفات مداحانه مورخان پیشین، سیاست‌نامه‌های متکی به آیین‌های شهریاری مندرج در نامه‌ها و آیین‌نامه‌های پادشاهان بزرگ ایران باستان و... سیمایی آرمانی از شاه برای مردم معاصر و آیندگان ترسیم می‌نمودند. بدین ترتیب می‌توانستند هم مشروعیت و لیاقت شاه را برای فرمان‌روایی اثبات کنند، هم او را در قالب قهرمان مطلوب و شاهی آرمانی در تاریخ نشان دهند. این مقاله در پی پاسخ به دو پرسش مهم است: نخست چگونه می‌توان میان شاهنامه و سیر تاریخ‌نگاری ایرانی که بعدتر به فتوحات شاهی می‌رسد ارتباطی منطقی یافت؟- چراکه امروز سویه غالب ادبی اسطوره و حماسه ماهوی تاریخ‌نگارانه شاهنامه را در چشم مخاطب معاصر پنهان نموده است و افشای آن لازمه ورود به بحث است- و دیگر چگونه شاهنامه بر کتاب فتوحات شاهی در ابعاد بلاغی و روایی مؤثر افتاده است؟ با پاسخ به این دو پرسش راه برای تحلیل فروپاشی مرز حماسه و تاریخ در دوران پیشامدرن تاریخ‌نگاری فارسی گشوده خواهد شد.

۱-۲- اهمیت و ضرورت پژوهش

نوع نگرش به تاریخ‌نگاری مشور در دهه‌های اخیر با کاربست نظریه‌های نوین تا حدی توانسته مخاطبان را با لایه‌های معنایی نهفته در ژرف‌ساخت متن آشنا کند. در چارچوب تحلیل گفتمانی^۱ یا کاربست نظریه‌های روانکاوی، مردم‌شناسی، مطالعات اجتماعی و... نوع مواجهه با متون تغییراتی بنیادین کرده است/ در این نوع مواجهه در نظر گرفتن محدودیت‌ها، منافع، الزامات محصول خواست سفارش‌دهندگان یا جهت‌گیری‌های ایدئولوژیک نگارندگان متون تاریخی و... تحلیل می‌گردد، با این نوع مطالعه می‌توان ادعای نگارنده در نظام دال و مدلولی وقایع منعکس شده

در متن را، با تدقیق بیشتری ارزیابی کرد. با این تغییرات گسترده در خوانش متون منثور تاریخ‌نگاری، بررسی تأثیرپذیری روایت‌ها از ژانرهای ادبی، در پژوهش‌های مرتبط با نسبت ادبیات و تاریخ ضروری می‌نماید. از دیگر سو باید به ارزش متن فتوحات شاهی در این بررسی اشاره کرد؛ اثری از امیر صدرالدین ابراهیم امینی هروی (۸۸۲-۹۴۱ ه.ق) که بنا بر تحقیقات نسب مادری وی به امیر عبدالحی بزرگ «از بزرگان و نقبای مشهد مقدس می‌رسد». (فتوحات شاهی، ۱۳۸۳، ص ۱۵). او از ملازمان دربار شاه اسماعیل بود که نخست در خدمت شاهزاده ابومنصور سلطان مظفر حسین میرزا اشتغال منصب داشت و پس از تسلط شیبک خان اوزبک بر خراسان مدتی مورد تنبیه و مواخذه قرار گرفت. با قدرت گرفتن شاه اسماعیل به ملازمت او پیوست و در سال ۹۲۷ ه.ق مأمور گردید تا کتاب فتوحات را تألیف نماید. این کتاب بالأخص بدین دلیل انتخاب شده است که در مطالعه جنگ‌ها و زیست و فرمانروایی شاه اسماعیل از ابتدا تا سال ۹۱۰ ه.ق بسیار اهمیت ویژه دارد؛ چراکه در بسیاری از حوادث، شخص مؤلف حضور داشته و انحراف او از روایت عینی از حوادث معنامند است. از دیگر سو خراسانی بودن مؤلف و از سوی دیگر علاقه شاه اسماعیل به شاهنامه دو مؤلفه مهم برای انتخاب این متن برای افشا و استخراج رابطه شاهنامه و فتوحات شاهی است.

۱-۳- پیشینه پژوهش

این مقاله با مبنا قرار دادن نظریه هایدن وایت در مواجهه با متون تاریخی دانش پیشینی خود را بر این بستر استوار کرده است تا ابتدا به پرسش نخست این پژوهش پاسخ دهد. در توضیحی مختصر، این گرایش، متون تاریخی را متون روایی می‌داند و برخلاف برداشت عام که اطلاعات برآمده از یک متن تاریخی را دانشی عینی (Objective knowledge) می‌پندارند، به امر تاریخ‌نگاری به مثابه روایتی محصول ذهن نگارنده آن می‌نگرند.

وایت در کتاب *Metahistory: The historical imagination in nineteenth-century Europe*

(white, 1973) با قرار دادن متون تاریخی در زمره آثاری روایی- بلاغی، کاربری متن تاریخ‌نگارانه را تغییر داده و از تأثیرپذیری مورخان از ژانرهای ادبی سخن می‌گوید. این نظریه اگرچه خود متکی به شبکه‌ای از نظریات فلاسفه و مورخان است اما در ساحت نظری، مبین نگاهی نوین است که امکان و بستر اولیه پژوهش پیش‌رو را فراهم آورده است.

اثر بسیار مهم *Heroic poetry* (Bowra, 1952) از دیگر منابعی است که به لحاظ اهمیت آن باید در زمره مبانی نظری این پژوهش بالأخص در پاسخ به پرسش دوم این پژوهش قرار گیرد. استخراج مشابیه‌ها و ویژگی‌های قهرمانان حماسی در این مطالعه جامع، زمینه و بستر قسمت مهمی از بررسی تمهیدات تاریخ‌نگاران را فراهم می‌کند.

که شاهان عصر صفوی را در قامت شاهی مطلوب به قهرمانان آثار حماسی شبیه می‌کنند. افعال، سخنان، ویژگی‌ها، نحوه روایت و... تنها زمانی قابل قیاس با شخصیت‌های آثار حماسی است که منبعی پیشینی به مطالعه و استخراج ویژگی‌های این قهرمانان پرداخته باشد، پس این کتاب را باید یکی از منابع پیشینی این پژوهش دانست.

در حوزه مطالعات پیرامون ویژگی‌های شاه آرمانی از نظرگاه ایرانیان، انبوهی از کتاب‌ها، مقاله‌ها، رساله‌ها و... هستند که ذکر همه آن‌ها ممکن نیست. از آثار فلاسفه‌ای چون فارابی، سهروردی، خواجه نصیر طوسی و... گرفته تا سیاست‌نامه‌نویسان و مترجمان اندرزنامه‌ها و فقهای شیعه و اهل سنت در جهان کهن، هم‌چنین انبوه پژوهش‌گران حوزه سیاست در ممالک اسلامی و سیاست ایرانشهری در جهان امروز که در صورت نیاز به شکل منابع نظری در این رساله مورد تدقیق قرار گرفته‌اند. با توجه به این مطالب جز منابع نظری مؤثر بر کلیات این پژوهش که ذکر شد هیچ مقاله، رساله یا کتابی که به موضوع این مقاله پرداخته باشد، موجود نیست و این اثر هیچ پیشینه مشابهی ندارد.

۲- شاهنامه امتداد طبیعی و مؤثر بر تاریخ‌نگاری ایرانی تا فتوحات شاهی

در فقدان مؤثر نهادهای گفتمانی ادیان باستان ایران، گستره افق مخاطبان شاهنامه در جهان امروز، به تسلط مفهوم "ادبیت"^۱ بر انگاره تاریخ‌نگاری آن انجامیده است. مبتنی بر این نگرش، شاهنامه در نگاه "شاهدان گذشته" علاوه بر داشتن وجوه بلاغی، در رسته متون تاریخی بود که مضامین و روایت‌های آن حامل واقعیت عینی بودند. در تاریخ اندیشه ملل کهن مرز افسانه^۲، اسطوره^۳، حماسه^۴، رمانس^۵ و... با تاریخ^۶ نامشخص است. مخاطبان امروز متون ادبی یا تاریخ‌نگاری به‌واسطه توسعه مباحث انواع ادبی در کنار تفکیک رشته‌های علوم انسانی، گاه از تعامل و حتی درآمیختگی این دو از منظر مؤلف و مخاطب اعصار گذشته غافل می‌شوند. از روایات شفاهی تا تاریخ‌نگاری در جهان مدرن، دگردیسی‌هایی^۷ هست که بخش‌هایی از آن به شکل متعینی به فروپاشی مرزهای ادبیات و تاریخ انجامیده است، چنانکه هایدن وایت^۸ در بررسی تاریخ‌نگاری اروپای قبل از قرن نوزدهم، متون تاریخی موردبررسی

1. literalness
2. Fable
3. Myth
4. Epic
5. Romance
6. History
7. Metamorphosis
8. Hayden White

خویش را متأثر از وجوه^۱ کهن‌الگوی^۲ کمدی^۳، رمانس، طنز^۴ و تراژدی^۵ می‌داند (White, 1973)؛ او مساله خودآیینی^۶ تاریخ را در غرب، محصول جدا شدن دانش‌های فرعی بشری از تنه دانش‌های عمده در قرون قبل از نوزدهم میلادی می‌داند، از نظرگاه او تاریخ تا پیش از این مرحله، زیر مجموعه‌ای از معارف غیرتاریخی است که مورخ روایت خود را از عناصر معمول آن معارف گرفته و در میان آن‌ها دست به انتخاب می‌زند و روایتی منطبق بر ماهیت معارف بنیادین عصر می‌سازد، از نظر وایت، تاریخ‌نگاری در اروپای پیش از قرن نوزدهم بیش از هرگونه معرفتی دیگر، به ادبیات، الهیات^۷ منحصر و وابسته بوده است. (White, 1973, pp. 75-89).

با تکیه بر ارتباط ادبیات و تاریخ و نفوذ وجوه انواع^۸ روایی ادبیات کلاسیک در تاریخ‌نگاری کهن، استفهام ساختار و عناصر سازنده متون تاریخ‌نگاری بدون توجه به منشأ^۹ و دگردیسی‌های انواع، ممکن نمی‌نماید. ا. فاوئر^{۱۰} در مبحث منشأ انواع ادبی، بیان می‌کند که ردیابی زمان تولد و یافتن دقیق سیر تطور ژانرها در بستر زمان امری ناممکن است و "ترکیب انواع"^{۱۱} ادبی در طی زمان، امری متداول و بسته به کارکرد و نیاز عصر است، این نیاز عصر و ابزار است که می‌تواند توضیح دهد چگونه میان روایات شفاهی تا متون ادبی شجره‌ای از شاخه‌های متعدد متون پدید می‌آید (Fowler, 1997, pp. 150-154) که انفکاک هر نوع از انواع دیگر به عدم درک روابط بین متون منجر می‌شود.

باید در نظر داشت که در مباحث مطروح پیشین، نسخ‌نگرش فلاسفه کلاسیک در جداسازی شعر و تاریخ، پیش‌فرض نظریه‌های نوین است. در این مباحث، مفاهیمی چون فضیلت، حقیقت و... که برای افلاطون و ارسطو و پیروان ایشان در طول تاریخ اندیشه اموری کانونی بودند، (افلاطون، ۱۳۶۰؛ ارسطو، ۱۳۳۷)، مبنای طرح نظر نیستند؛ چراکه مثلاً در روایت تاریخ الوهی باستان و ایلید هومر، برای مخاطب مدرن، اهمیت نمایش رفتار خدایان، آن تفاوتی که افلاطون را نگران تربیت و تعلم می‌کند، وجود ندارد. اینجاست که در گذر زمان، مفهوم تاریخ‌نگاری

1. Aspects
2. Archetype
3. Comedy
4. Satire
5. tragedy
6. Self-autonomy
7. Theology
8. Genres
9. Origin
10. A. Fowler
11. Hybrid Genres

کلاسیک در مرز الهیات و ادبیات وجه غیر مستقل خود را نمایان می‌کند.

باید اشاره کرد که مجادله گفتمان‌های دینی با یکدیگر یا با دیگر گفتمان‌ها، در باب صدق و کارکرد متون تاریخی کلاسیک فارغ از اهمیت اجتماعی و سیاسی آن، متکی به روش‌شناسی علم نوین تاریخ نیست؛ این است که وقتی شفیع کدکنی تاریخ هرودت را نتیجه دگردیسی گونه حماسه هومر می‌بیند (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۲، ص. ۸)، به دلیل فقدان گفتمان دینی یونان باستان در جهان امروز، بار تأثیر و تأثر اجتماعی و سیاسی بر این گزاره سایه نمی‌اندازد، اما چنین شرایطی در باب تاریخ‌نگاری ادیان رایج، صدق نمی‌کند.

همین تفاوت، نشان می‌دهد که در خوانش متون تاریخ‌نگاری کلاسیک، با توجه به گستره همه‌جانبه الهیات در اعصار گذشته، فرآیند ادراک تا چه حد متکی به فهم بستر، منابع و متون مؤثر بر مؤلف است. اینجا است که برای فهم متونی که مدعی روایت امور عینی^۱ تاریخی‌اند، استفاده مفاهیم ذهنی^۲ مؤلف اهمیت می‌یابد.

در راستای این نگرش، باید توجه داشت که چه مخاطب و چه مؤلف در مواجهه و تولید یک اثر در محدودیت "آگاهی تاریخی" است. تعریفی که گادامر از آگاهی تاریخی می‌دهد، در خود دو مساله هم‌زمانی^۳ و درزمانی^۴ را جای داده است که درنهایت فاصله ادراک، بین انسان مدرن و پیشامدرن را تبیین می‌کند، آنجا که می‌نویسد آگاهی تاریخی، «هنر شکوهمندی که به آهستگی تکامل یافته است، هنر فاصله‌گذاری انتقادی میان ما و شاهدان زندگی گذشته» (گادامر، ۱۳۷۹، ص. ۸۹)، این فاصله‌گذاری میان شاهدان گذشته نوعی ارتباط "هم‌زمانی" میان "ما به مثابه انسان‌های مدرن با یکدیگر" و "آن‌ها با یکدیگر" طرح می‌کند و تفاوت "ما با آن‌ها" در رابطه "در زمانی" قابل فهم است. درک این فاصله‌گذاری درنهایت به درک و دریافت دقیق‌تری از متن می‌انجامد که عنصر بنیادین طرح این پژوهش است.

عبارت "شاهدان زندگی گذشته" گادامر را می‌توان در توصیف کل مخاطبان هر متن در عصر تولید آن، سفارش‌دهندگان و مؤلفان آن به کار برد. این ارتباط میان همه "آن‌ها"، در فهم اهمیت موضوع این بررسی به کار می‌آید، آنجا که در ادامه، گادامر وظیفه آگاهی تاریخی را این می‌داند که منتقد باید: «تمامی شاهدان گذشته را با توجه به روح آن زمان درک کند» (گادامر، ۱۳۷۹، ص. ۸۹). برای درک روح زمان توجه به افق مخاطب که مبین محدودیت‌های

1. Objective Matters
2. Subjective Matters
3. Synchrony
4. Diachrony

"شاهدان گذشته" است الزامی می‌نماید چراکه «افق درواقع، راستای فکری ویژه فرد است که در تاریخ و سنن او ریشه دارد و مفاهیم را با آن تحلیل می‌کند» (Gadamer, 2004, p. 57). بنابراین نگرش، در فهم یک اثر باید به بستر تولید آن توجه کرد. پس تا اینجا برای تکمیل پاسخ به چرایی بازنمایی سیمای شاه اسماعیل در قالب قهرمان حماسی نیاز است محدوده افق و آگاهی تاریخی مخاطبان عصر صفوی را در باب شاه آرمانی سنجید، شاهنامه را به‌عنوان عنصر فعال در شکل‌دهی این افق و آگاهی تبیین کرد، سپس چگونگی تأثیر متن شاهنامه بر فتوحات شاهی را بررسی کرد. اگرچه تأکید می‌گردد که دیگر منابع مؤثر بر امینی هروی از گرایش‌های مذهبی تا سنن برآمده از فرهنگ ایرانی، متون فلسفی، سیاست‌نامه‌ها و... خود موضوع پژوهش‌های دیگری است که مدنظر این مقاله نیست و این مباحث را باید نظرات غایب نه محذوف و مغفول نویسندگان این مقاله در نظر داشت.

این امر را این ادعا البته با اغماض طرح می‌گردد؛ چراکه از یک‌سو چه در ابیات سروده فردوسی و چه ابیات الحاقی و گاه در آثار بقیه شاعران و مورخان نشانه‌هایی می‌توان یافت که بر دلالت تام این متن بر واقعیت شبهاتی وجود داشته است اما به‌رغم این نشانه‌ها، با تکیه بر استدلال‌هایی که در ادامه می‌آید، می‌توان صحت گزاره "شاهنامه امتداد طبیعی تاریخ‌نگاری ایرانی" را مستدل نمود.

۲-۱- تبیین نشانه‌های تشکیک در دلالت متن شاهنامه بر واقعیت تاریخی

وجود این تشکیک با افول و امحای نهادهای گفتمانی ادیان ایرانی بعد از اسلام، امری طبیعی به نظر می‌رسد، وجوه غیرعقلانی برخی روایت‌ها در نبود پشتیبانی ایدئولوژیک، برای مخاطب و مؤلف ایجاد شبهه می‌کند. این امر نتیجه مفهومی که فوکو از آن به‌عنوان "تاریخ‌مندی" یاد می‌کند. وقتی او معرفت را ناشی از دانش رسمی می‌داند و در پی آن دانش رسمی را برآمده از کتب، نهادها، قوانین، روش‌ها و فرایندها، باورهای عامه، هنجارها، قواعد، اخلاق و... باز می‌شناسد (فوکو، ۱۳۸۸، ص. ۲۵۹)، می‌توان بر این نظر تکیه کرد که تغییر نهادهای گفتمانی، در عصر فردوسی نظام پذیرش صدق و کذب روایت‌های متن شاهنامه تغییر داده است. از این نظر امر عقلانی یا غیرعقلانی - که مضمون کانونی "خرد" در شاهنامه است - نیازمند توجه به تمام اجزای تشکیل‌دهنده "معرفت تاریخ‌مند" است. وقتی فردوسی در گفتاری برون‌گفتمانی از منابع شاهنامه، درباره معیار "خرد" در تشخیص "امر واقع" در میان روایت‌های مندرج در متن می‌نویسد: «در آن هر چه اندر خورد با خرد/ دگر بر ره رمز معنی برد» (فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۱، ص. ۶) باید در نظر داشت که این نوع نگرش فردوسی نتیجه همان امر "فراخواندن" مدنظر آلتوسر است. فراخواندن، فرآیندی است که در آن فرد به سوژه ایدئولوژیک مبدل می‌شود (یورگسن و فلیس، ۱۳۸۹، ص. ۳۹)، بنابراین در تعریف "امر

واقع "ناخواسته نسبت به عدم تفاوت شاکله روایت‌های درون گفتمانی با روایات برون گفتمانی، دارای سوگیری می‌شود.

آنجا که انوری می‌نویسد: «در کمال بوعلی نقصان فردوسی نگر/هرکجا آید شفا شهنامه گو هرگز مباحث!» نباید این تصور شکل بگیرد که برای انوری دشواری پذیرش وجود دیو سپید و سیمرغ و... به دلیل مباحثی است که در جهان مدرن، مخاطب بدان متوسل می‌گردد، کذب و صدق برای انسان کهن یا هر سوژه ایدئولوژیک در هر زمان، مرتبط به محدوده گفتمان الهیاتی ای است که در آن زیست می‌کند، چنان‌که روایت پرورش بخت النصر با شیر سگی که در نوزادی او را دایگی کرده بود (راوندی، ۱۳۶۱، ج ۱، ص. ۲۲۳)، با همین ساختار برای کوروش هم طرح گردیده (مهدوی، ۱۳۷۹، ص. ۵۵) که برای یک سوژه ایدئولوژیک پذیرش یکی نسبت به دیگری، جدل عقلانی کم‌تری می‌طلبد.

بااین‌همه، در سیر تاریخ‌نگاری کهن ایرانی یا ایرانی-اسلامی، معدود آثاری هستند که فارغ از نگاه ایدئولوژیک، روش‌مندی معمول عصر را نقض کرده‌اند، مثلاً مسکویه معنای تاریخ را به شکل متفاوتی از دیگران درک کرده بود (روزنتال، ۱۳۶۴، صص. ۱۹۶-۱۹۸) نگاهی که کتاب تاریخ عمومی تألیف او به نام تجارب الامم، انعکاس و عینیت یافته است. مسکویه، افسانه‌ها یا مباحث روایات متون مقدس سامی را داستان‌هایی خواب‌آور می‌خواند (مسکویه، ۱۳۸۹، ج ۱، ص. ۴۸)، یا به دنبال تبیین عقلانی داستان ماردوشی بیوراسپ/ضحاک است (همان، ۵۵) این مطالب نشان می‌دهد که جریان‌های متفاوتی در تاریخ‌نویسی کهن فلات ایران وجود داشته‌اند که لزوماً نقل را بر عقل ارجح نمی‌دانسته‌اند. درعین حال منابع تواریخ عمومی از جمله همین اثر مسکویه که به تاریخ ایران پرداخته‌اند، در ژرف‌ساخت خود منبعث از منشائی هستند که شاهنامه فردوسی هم در میان آن قرار دارد. برای اثبات این نگره، وجود ذکر و ترتب یکسان روایت تاریخ سلسله پیش‌دادیان، کیانیان در تجارب الامم و شاهنامه، گویای هم‌تباری این متون است. در بررسی ماهوی این متون، شجره‌ای از تواریخ عمومی پیرامون حوزه تمدنی فلات ایران قابل تشخیص است که علی‌رغم تفاوت جزئی در نگرش‌ها، درنهایت شاخه‌هایی‌اند که از تنه متون تاریخی-دینی پیشاسلامی مثل اوستا و ختای‌نامک‌ها رشد کرده‌اند با سیرالملوک الفرس ابن مقفع (و: ۱۴۲ ه.ق) گسترش یافته‌اند و حتی در سده‌های اخیر منجر به تألیف کتابی مثل نامه خسروان (۱۲۸۵-۱۲۸۸ ه.ق) از جلال‌الدین میرزا در عصر قاجار گردیده‌اند.

۲-۲- منابع سرایش شاهنامه با ماهیت تاریخ‌نگاری

برای اثبات ماهیت تاریخ‌نگاری شاهنامه، تدقیق در پژوهش‌های گسترده درباره متون مورد استفاده فردوسی در کنار

پایبندی او به این آثار صحت ادعای پیش فرض این مطالعه را اثبات می‌کند، طی بررسی‌های پژوهشگران مختلفی در باب منابعی با ماهوی تاریخ‌نگاری به مثابه مأخذ متن شاهنامه^۱، می‌توان تأکید کرد که فارغ از چگونگی روایت، مضامین شاهنامه درواقع در امتداد سنت تاریخ‌نگاری ایرانی قرار می‌گیرد؛ هم‌چنین اهمیت و جایگاه آن به همان نسبت است که متون دیگر تاریخ‌نگاری چه پیشینی و چه پسینی دارند. در این راستا، اهمیت نظم و ثر بودن اثر یا عناصر بلاغی، در کانون توجه نیست. ضمن این‌که ردیه جلال خالقی مطلق بر استفاده فردوسی از منابع شفاهی، روش‌مندی معمول نقل تاریخ در این اثر را قوت می‌بخشد. او در دو نامه درباره بدیهه سرایی شفاهی و شاهنامه بیان می‌کند که فردوسی در اثر خود، به شیوه مستقیم از منابع شفاهی استفاده نکرده است (خالقی مطلق، ۱۳۷۶، صص. ۴۲-۴۳).

بنابراین مباحث، دو پیش فرض ابتدایی برای ورود به موضوع این مقاله تبیین گردید، نخست این‌که متن شاهنامه را باید از دیدگاه مورخان کلاسیک و مخاطبان آن در نظر آورد و دوم این‌که منطبق با داده‌هایی از قبیل منابع پیشینی و پسینی، روایات شاهنامه از نظر این مورخان بازگوکننده تاریخ تمدنی فلات ایران است. اینجاست که نظر زرین کوب را می‌توان مستدل کرد که از ارسطو تا عصر نوین، میان قصه و داستان و تاریخ تمایزی نبوده است، در قرآن، تاریخ پیامبران و اقوام گوناگون با نام قصص آمده است. تقریباً همه ملت‌ها تاریخ خود را با سنت شفاهی از اسطوره آغازیده‌اند، در شاهنامه هم آنچه داستان گفته شده از دید فردوسی تاریخ بوده است (زرین کوب، ۱۳۹۰، صص. ۲۸-۳۱). حال برای اثبات فرضیه، نیاز است که جایگاه و برجستگی شاهنامه را در دوران شاه اسماعیل اول بررسی کرد تا دلایل تأثر آمینی هروی از فردوسی توضیح داده شود و در ادامه نشانه‌های این ارتباط بینامتنی را کشف و افشا نمود.

۲-۳- اهمیت شاهنامه در عصر شاه اسماعیل

توجه ویژه شاه اسماعیل به شاهنامه، به عنوان سفارش دهنده تألیف تواریخ چرایی تأثیر گسترده فردوسی را بر مورخان این عصر را تبیین می‌کند. در تمامی تاریخ گذشته در هیچ سلسله‌ای استتساخ شاهنامه با نگارگری و خوش‌نویسی به اندازه عصر صفوی بالأخص دوران شاه اسماعیل یکم نیست تا آنجا که هدایای سفرای ایران به دول مختلف از جمله عثمانی نسخه‌های مزین شاهنامه بود (اسلامی ندوشن، ۱۳۸۹، ص. ۲۲۰). تعلق خاطر شاه اسماعیل به فردوسی چنان بود که نام‌های فرزندان خویش را از شاهنامه و متون ایرانی برگزید: تهماسب میرزا، سام میرزا، بهرام میرزا، ارجاسب میرزا، فرنگیس و... (پارسادوست، ۱۳۸۷، ص. ۶۶۹). این علاقه، به شکل گسترده‌ای در تمام عصر صفوی میان دربار و مردم مشترک بود و از دربار تا بازار سنت شاهنامه‌خوانی رواج داشت (فلسفی، ۱۳۳۳، صص. ...)

۲۶۸-۲۵۸)، (بیضایی، ۱۳۴۴، ص. ۶۹)، (ریاحی ۱۳۸۰، ص. ۱۶۹). با وجود چنین وضعیتی، هر سه طیف سفارش‌دهنده، مؤلف و خواننده تصویری از شاه آرمانی در ذهن داشت که ملتزم به خویش‌کاری‌هایی بود که از متن شاهنامه و سنت ایرانی برآمده بود.

در فرایند استدلالی مطروح، معین گردید که نگاه مخاطب-مؤلف-سفارش‌دهنده تا چه حد متأثر از آثار پیشینی بالأخص شاهنامه بوده است. با وجود چنین تأثیری که از همه سوی متن را محصور می‌نمود تاریخ‌نگار بر پایه آنچه پراور^۱ آن را تأثیر و سنت می‌خواند خواسته یا ناخواسته مجبور به تقلید، اشاره یا بهره‌گیری از روش‌های بلاغی و روایی شاهنامه در شرح موقوف تاریخی پیرامون شاه سفارش‌دهنده می‌شد. این اجبار در واقع فراخوانی بود که مؤلف با استفاده از آن تمام ارجاعات متون پیشینی را در راستای اهداف خود و سفارش‌دهنده احضار می‌کرد.

۲-۴- نظام بینامتنی و نظام اندیشگانی به‌مثابه بستر

باید تأکید کرد که ما وقتی از این دو نظام به‌مثابه بستر شکل‌گیری آثاری مانند فتوحات شاهی سخن می‌گوییم الزاماً فقط درباره شاهنامه سخن نمی‌گوییم سپهر سنت سیاسی ایران در عصر صفوی به‌عنوان یک نظام اندیشگانی که از پس آن نظام بینامتنی کتب تاریخ‌نگاری را شامل می‌شود از منابع متفاوتی تغذیه می‌شد که به دلیل تمرکز این پژوهش بر شاهنامه تنها به شکل مجمل می‌توان بدان پرداخت که البته به شکلی تفصیلی در پژوهش‌های فراوان حوزه فلسفه سیاست اسلامی-ایرانی آمده است. سیاست‌نامه‌ها، ترجمه‌های آثار پهلوی به عربی، کلیده‌ودمنه، گلستان سعدی (طباطبایی، ۱۳۹۸، ص. ۸۲) امثال، آداب، هم‌نشینی‌ها، مجالس شبانه، خطبه‌ها، رسایل، آثار متکلمان و فقیهان، فلسفه (جبرون، ۱۳۹۸، ص. ۲۱) همه و همه آبشخورهای نظری مؤثر در سنت نظری و در پیماد آن متصل به زنجیره رابطه بینامتنی آثار مخلوق تاریخ‌نگاری عصر صفوی است. علیرغم این گستره متنی، با تکیه بر اهمیت و فراگیری شاهنامه در عصر صفوی، می‌توان چرایی کانون توجه بودن شاهنامه به‌مثابه متن پیشینی را در این پژوهش بیشتر آشکار کرد.

با تکیه بر موارد مطروح، حضور نشانه‌هایی که در ادامه بدان خواهیم پرداخت، بیانگر خواست مؤلف است از مخاطب تا به متن پیشینی (اینجا شاهنامه) رجوع کند. این فراخوان در واقع علاوه بر بار سیاسی آن و سنت سیاسی نظام پادشاهی ایرانی، هم مولد و هم مدلول رابطه بینامتنی است که میان آثار تاریخ‌نگاری این عصر و متن شاهنامه

وجود دارد. جایی که گراهام آلن^۱ بیان می‌کند که: «در این شرایط معنا تبدیل به چیزی می‌شود که وجودش در رابطه یک متن و تمامی متونی که به آن‌ها ارتباط دارد امکان می‌یابد و به معنای دیگر متن مبدل به بینامتن می‌شود» (Allen, 2002, p. 3).

۳- اتصاف شاه اسماعیل به خویش‌کاری‌های قهرمانان حماسی

در این بخش به بررسی صفات، اعمال، نسب و دارایی‌های شاه اسماعیل صفوی در قیاس با شخصیت‌های آرمانی شاهنامه می‌پردازیم و منابع اندیشگانی موازی و مقوم این خاستگاه را به شکل مجمل طرح می‌کنیم تا دلیل التزام مؤلف به تصویر چنین سیمایی روشن‌تر گردد.

۳-۱ - جنگاوری به‌مثابه صفت لازم و تمایز شاه آرمانی ایرانی با خلفای عربی

در اندیشه فلسفه سیاسی ایران که بازمانده از دوران قبل از اسلام است و در متون بسیاری از جمله شاهنامه تجلی یافته، شاه باید طوری تربیت می‌یافت که آداب جنگ را به شکلی قابل قبول می‌آموخت.

فلسفه مدنی در دوره موسوم به رنسانس اسلامی از طریق ترجمه متون یونانی، ایرانی و... در جهان اسلام مؤثر افتاد و با رونق گرفتن مباحثات و مجادلات بین ادیبانی و تأثیرات فرهنگ سرزمین‌های مفتوح، در دوران فراز خود، به تولید نظریه‌های موسوم به فلسفه اسلامی رسید و مساله آرمان‌شهر (مدینه فاضله) و خصوصیات آن را در مرکز توجه فلاسفه قرار داد، مثلاً تألیفات گسترده فارابی در این زمینه، ابواب گوناگونی را گشود که پس از او به سلسله مجادلات و مباحثی انجامید که در ترسیم سیمای فرمانروای آرمانی مؤثر بودند. آنچه در این مبحث اهمیت دارد، این است که در نظریه‌های سیاسی مبتنی بر الهیات ابراهیمی پیشااسلامی، به نقل از اشتروس «دوره نجات دوره صلح همه شمول خواهد بود... همه اقوام به کوه مقدس خداوند و بیت یعقوب سرازیر خواهند شد» و آنان شمشیرهای خود را به گاوآهن و نیزه‌های خود را به اره تبدیل خواهند کرد...» (اشتروس، ۱۳۹۷، ص. ۴۶) اما در غیبت چنین مفهومی در قرآن و احادیث اسلامی، نظریه جنگ بی‌پایان شهرها در نگرش آتنی (اشتروس، ۱۳۹۷، ص. ۴۶) در موازات سنت سیاسی ایرانی به شکل امری واقع‌گرا اما در قالب مفاهیم الوهی مانند جهاد در اندیشه سیاسی اسلامی تئوریزه می‌شود.

جبرون در رد نگرش سلفی، بنیان نظری سیاست در اسلام را امری آمیخته با سنن و اندیشه‌های گوناگون می‌داند و با تکیه بر حضور نظریه‌های مختلف در تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام، ادعای انکشاف امر مطلوب در شرع اسلام

را نتیجه تساهل می‌بیند:

«از ارتباط حاصله میان اسلام و سیاست، چنان‌که از لایه‌لای سنت اندیشه سیاسی نیز پدیدار می‌گردد؛ ارتباطی برگرفته از سنت فرهنگی و سیاسی ساسانی (ایرانی) است که در عهد عباسی اول اسلامیزه شد و بر خلاف برخی اندیشه‌های سلفی‌گرایانه ضرورتاً به معنای غایات و مقاصد شریعت و مطلوب آن نیست» (جبرون، ۱۳۹۸، صص. ۲۶-۲۷).

باید توجه داشت که با گذر زمان، هم سنن سیاست ایرانی هم‌پایه‌های نظری فلسفه سیاسی آتی، پس از فاصله گرفتن مفهوم خلیفه و سلطان (شاه) به مرور به تشکیل دو جایگاه نامنتطب با یکدیگر منجر شد. پرسش‌ها و ابهامات پاسخ نداده محققان تاریخ‌نویسی عصر صفوی نشان می‌دهد که نکاتی قابل تحلیل در این متون وجود دارد که با تکیه بر این تفاوت‌ها می‌توان بدان پرداخت. آنگاه که جهان‌بخش ثواقب، روحیه جنگاوری را در قالب ویژگی تاریخ‌نگاری این عصر بدین شکل می‌گنجاند: «توجه به تاریخ‌سیاسی و نظامی و شرح جنگ‌ها. در این تواریخ، روحیه نظامی غالب است... در واقع آن قدر که به تاریخ نظامی و شرح جنگ‌ها پرداخته‌اند، به مسائل اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی کم‌تر عنایت شده است». (ثواقب، ۱۳۸۰، ص. ۲۲) باید به یک سلسله اشارات که بستر ساز اهمیت یافتن این نکته‌اند توجه داشت. در گام نخست چنانکه رفت باید به تفاوتی که بارتولد در به کارگیری و قیاس دو جایگاه خلیفه و سلطان می‌پردازد، اشاره کرد، در این تقسیم‌بندی از هارون الرشید به عنوان آخرین خلیفه‌ای که به زیارت مکه رفت و محدود خلفایی که در جنگ‌ها شرکت می‌کرد، یاد شده است. (بارتولد، ۱۳۵۸، ص. ۲۱) اما سلاطین که بعدتر در ایران لقب شاه را دوباره بر خویش نهادند، بر پایه سنن ایرانی باید متصف به ویژگی‌ها و توانایی‌ها و اعمال دیگری بودند که نتیجه تسلط سنن کشورداری ایرانی است. یکی از مهم‌ترین این ویژگی‌ها اتصاف به ویژگی جنگاوری است.

ماوردی (۱۳۸۳، ص. ۲۳) در کتاب احکام السطانیه، در بسط نظری مساله خلافت، یکی از شروط امام رادلیری طرح می‌کند وجود آن را صرفاً جهت شجاعت تصمیم در باب اعلام جهاد می‌داند و در تمام کتاب مباحثی در باب آشنایی امام با آداب حرب طرح نمی‌کند، این در حالی است که منابع ایرانی در موازات با آن، مثل سیاست‌نامه نظام الملک به صراحت هنر رزم را از ملزومات جایگاه شاه بر می‌شمارند: «آنچه بدان حاجت باشد ملوک را از دیدار خوب و خوی نیکو و عدل و مردانگی و دلیری و سواری و دانش و به کار بردن انواع سلاح‌ها و راه بردن به هنرها...» (ماوردی، ۱۳۶۴، ص. ۱۳). این تصویر شاه دلیر در شاهنامه متجلی گردید و با تأثیر گسترده در برداشت ایرانیان از مفهوم شاه آرمانی نیازی را برای دربارها ایجاد کرد که پادشاه را فردی مبارز و جنگجو توصیف کنند.

۳-۱-۱- شاه اسماعیل جنگاوری یکه

در دوره شاه اسماعیل صفوی و مباحث مطروح پیشین امینی هروی به شکل گسترده شاه اسماعیل را در قالب جنگجویی ممتاز تصویر می‌کند هم‌چنانکه در تمامی جنگ‌ها، شاه حضوری پررنگ دارد. برای نمونه در وصف توان شاه در استفاده از سلاح‌ها در بطن روایت نخجیر خرس چنین می‌آید که:

«چون در نواحی آن مغاره تکبیر و تهلیل غازیان علاوه صدای نفیر و نقاره شد آن دد از مسکن خود بیرون آمده روی تعرض به جانب مردم نهاد. شاه دین پناه یکران دولت را به اشارت مهمیز خارخارا نگیز تند و تیز در میدان شجاعت جهانید و عقاب تیز آهنگ تیر خدنگ را که هر موضع را که به منقار زرین بوسه دادی روزنی از شهرستان اجل در آن گشادی از آشیانه ترکش برپراندید ... و به نیروی بازوی قوت دستی را ستون و دیگری را هلال‌گون ساخته کمان را به زور مردانگی چنان کشید که دو زاغ کمان را منقار بر یکدیگر رسید و از روی دست به یاری و مددکاری شست تازیانه به ران مرکب یگانه زده او را به جانب آشیانه در پرواز آورد و تیر تا سوفار در جسد آن نابکار کار کرد ... نوبت دیگر شاه بلند اختر خدنگی چون نسر طایر آسمان پیما و تیز پر از ترکش کشیده بر کمان نهاد و چابک و چست به امداد شست درست چنانش بگشاد که زبان احسنت گشوده از روی تحسین بوسه بر دهان تیر اولین داد و غریو بارک الله در میدان مهر و ماه افتاد» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۰۴).

این مبارزه با دد بزرگ و تأکید امینی هروی بر شجاعت و دلیری شاه و آزمودگی در فنون حرب، یادآور توانایی‌های خارق‌العاده شاهان و قهرمان شاهنامه در شکار و جنگ و گذر از آزمون‌های دشوار است. از جنگ رستم با پیل سپید (محملاً الحاقی)؛ تا شکار گرگ به دست گشتاسب و نبرد اسفندیار در خوان نخست خورش با دو گرگ درنده. در این میان نوع روایت شکار خرس شاه اسماعیل بسیار مشابه نبرد گشتاسب با گرگ بزرگی است که مردم را ترسانده و استفاده از کمان و نیروی بازو در متن شاهنامه و فتوحات شاهی در یک راستاست. در کنار همه این موارد، توانایی نبرد شاه اسماعیل مشابهتی با شاه آرمانی شاهنامه یعنی کیخسرو دارد. تمایزی که وجود شاه در نتیجه نبردها ایجاد می‌کند در هر دو متن شکلی فراانسانی دارد که در ماهوی شاهنامه قابل ادراک و در فتوحات شاهی بیشتر نشانه میل به این تشابه است.

۳-۲- شاه اسماعیل مقدس

در قرن اول هجری انفکاک بزرگ در اندیشه اسلامی آغاز گردید، اختلافی سیاسی که مرجئه با بیان «ایمان، قول بلا عمل است.» آن را به حوزه دینی و اعتقادی کشیدند و می‌توان آن را آغازگاه تاریخ فرق و جریان‌ها دانست (جبرون،

۱۳۹۸، صص. ۲۱۰-۲۱۱). در این میان نگرش ایرانیان به مساله سیاست که اختلاف بنیادینی با این ادعا داشت بر التزام شاه به دین‌داری تأکید داشت، در اندرزنامه‌ها، حکمت‌ها و دیگر منابع اندیشگانی ایرانی، شاه نمادی از دین‌مداری بود (جبرون، ۱۳۹۸، صص. ۲۱۶-۲۱۹). دو وجه دین و سیاست پیرو این نگاه در شاهنامه نیز در کنار هم، تصویر شاه آرمانی را متجلی می‌کرد. مشهورترین ابیات که این دو خویش‌کاری را در کنار هم برای شاه به تصویر کشیده‌اند، سخن جمشید است که در تمام متن شاهنامه، شاهان دیگر نیز (بالأخص کیخسرو به‌مثابه تجلی انسان کامل و شاه آرمانی) بدان متصف بودند.

منم گفت با فره‌ایزدی همم شهریاری و هم موبدی

بدان را ز بد دست کوتاه کنم روان را سوی روشنی‌ره کنم

(فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۱،

ص. ۲۱)

امینی هروی به‌طور معمول برای شاه اسماعیل، از لقب "شاه دین‌پناه" استفاده می‌کند (امینی هروی، ۱۳۸۳، صص. ۱۳، ۸۹، ۱۰۱، ۱۰۴ و...). هم‌چنین القابی مشابه چون شه‌شاه دین‌دار (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۷۵)، شاه با دین و داد (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۶۳) شاه‌دیندار (امینی هروی، ۱۳۸۳، صص. ۸۸ و ۱۰۱) در یادکرد شاه اسماعیل آمده است. در تکمیل چنین باوری است که شاه دارای نیروی فرازمینی بوده و کراماتی چون دیدار رازآلود با راهنمایان قدسی نیز به وی منتسب می‌گردد:

«از وقایع غریبه ... که در محل خیال توجه از قلعه گلستان روی نمود آن بود که در این ایام روزی در سایه درختی ... نشیمن آن خسرو با داد و دین گشت و آن حضرت ... آن قلعه گردون نهیب را ملاحظه می‌فرمود که ناگاه شخصی آثار صفا از جبین مبین‌اش ظاهر و نور سعادت از نیر جمال مبینش، باهر سر از قلعه برآورد و اشارت به جانب شاه ... کرد، چون دانست که آن حضرت بر اشارت او حاضر شدند و به جانب او ناظرگشتند زبان حالش گویا به امان خواستن در مقال آمده دست زاری و استشفاع به گلو برد این فعل بر حاشیه ضمیر کرامت‌پذیر چنان پرتو انداخت که می‌گوید التماس و استدعا چنان است که سکان قلعه گلستان را امان بخشی و از کشتن و جرایم به طغیان راهنمون ایشان درگذری و زلات ایشان را به کمال رحمت درگذاری و عنان عزیمت به جانب دیگر منعطف داری» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۵۹).

باید در نظر داشت که ارتباط میان این دو متن، نتیجه پذیرش این امر است که در سامان‌دهی و توسع گفتمان اندیشه

فلسفه سیاسی ایرانی در طول تاریخ، شاهنامه مؤثرترین عنصر فعال میان عموم و خصوص ایرانیان بوده است. ایجاد نیاز برای ترسیم سیمای شاه آرمانی در قامت قهرمانی حماسی نمی‌تواند فارغ از جامعه تحت حاکمیت باشد. بنابراین ضمن تأکید بر اهمیت دیگر آبشخورهای نظری باید به نقش ویژه شاهنامه در بروز چنین رویکردی در میان مؤلفان تأکید ویژه داشت. این نقش را برخی محققان با اغماض تا تأثیر بر متون شیعی پیش برده‌اند که خود منبع دیگری برای این رویکرد مؤلفان تاریخ عصر صفوی هستند.

۳-۳- شاهی به زیبایی قهرمانان حماسی

یکی دیگر از صفاتی که برای قهرمان حماسی و به تبع آن شاه آرمانی در دیدگاه سیاسی ایرانیان آمده مبحث زیبایی و جمال نیکو است. بورا می‌نویسد: «آلپامیس به طبقه قهرمانان تعلق دارد، مانند آشیل و سیگوروث که به زیبایی‌شان شهره بودند، هر چند زیبایی برای قهرمانان امری ضروری نیست» (Bowra, 1952, p. 99)، باین حال در شاهنامه زیبایی پهلوانان و شاهان بارها مورد تأکید قرار گرفته که می‌تواند عاملی برای وصف‌های مکرر درباره نکورویی شاه اسماعیل و اجداد او باشد.

مثلاً در متن درباره سلطان حیدر آمده است: «مهر رخسار با کمالش از مبدأ تولد به غره جبین از شبستان ظلمات بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ منور خواهد شد» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۴۹) و درباره شاه اسماعیل مدام از عباراتی چون شاه خورشید لقا (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۴۹) جمال منیر شاه خورشید نظر (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۹۵)، شاه فرشته لقا (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۹۶) و ... استفاده شده است.

۳-۴- اسب: مهم‌ترین دارایی شاه قهرمان

یکی دیگر از دارایی‌های قهرمانان حماسی اسب‌هایی است که خاص ایشان است و از اهمیت فراوانی در کل روایت برخوردارند. بورا درباره اهمیت اسب‌ها در اشعار حماسی آورده است که «موانع طبیعی مشکل کمی برای اسب‌های قهرمانان ایجاد می‌کنند و به جای دلسرد کردن قهرمانان، الهام‌بخشان هستند» (Bowra, 1952, p. 164). رابطه‌ای که میان رستم و رخسار یا خسرو و شبدیز در شاهنامه به تکرار آمده است. اینجاست که اسب شاه اسماعیل هم توجه خاص مورخ را جلب می‌کند چنانکه عبارت "سمند رخسار اوصاف دلدل القاب" (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۴۹) را برای آن می‌آورد و صفاتی چون ابر (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۸۰)، فلک‌سیر چون آفتاب (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۸۰)، سپهر احتشام (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۹۴)، گردون‌پیما (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۹۶)، سمندر صفت تیزگام (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۲۰۶)، صرصر خرام (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۳۶۸)

و... می‌آورد. در ادامه با بررسی شیوه روایت در وجوه بلاغی نشان می‌دهیم که چگونه فرآیند ترسیم سیمای شاه اسماعیل در تواره قهرمانی حماسی با استمداد و فرخوانی تمهیدات ادبی فراهم آمده است.

۳-۵- شاه اسماعیل با فره ایزدی و نسبی مقدس

یکی از مهم‌ترین پایه‌های مشروعیت حاکم در نظام اندیشگانی ایرانشهری که در طی قرن‌ها تطور به اشکال گوناگون بروز می‌یابد داشتن فره ایزدی است. شاه آرمانی برای اکتساب تخت و تاج، باید و جاهتی یابد که نتیجه انتقال فره ایزدی از خاندان و انساب اوست. از اردشیر بابکان که برای ادعای شاهی به آخرین پادشاه کیانی (محملاً داریوش سوم) منتسب می‌شود (پارشاطر و همکاران، ۱۳۸۰، ص. ۹۱)، تا حکومت‌های مستقل و نیمه‌مستقل پس از اسلام که در پی انتساب به شاهان ساسانی، بهرام چوبین و... بودند. (محمّدی و بی‌طرفان، ۱۳۹۱).

در امتداد این تطور و با تغییرات گسترده مذهبی در عصر صفوی، پیوند نژادی شاه با امامان شیعه، پاسخی به این نیاز بود، اینجاست که مورخ فتوحات شاهی، پیش از ورود به مبحث تولد تا قدرت یافتن شاه اسماعیل و حتی پیش از شرح زندگی هفت‌جد او نخست بیان می‌کند که نسب شاه اسماعیل به امام هفتم شیعیان می‌رسد. (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱) سپس به تفضیل و بر پایه سنت از هفت‌جد شاه اسماعیل تا حدی به تفضیل سخن می‌گوید و در تمه این موضوع شجره‌نامه شاه را تا نسبت نبوی به حضرت آدم می‌رساند (امینی هروی، ۱۳۸۳، صص. ۷۰-۷۲). باید توجه داشت که در ذکر تاریخ و شرح حال اجداد شاه اسماعیل روایت به سمت تقدس بخشی به آباء شاه سیر می‌کند و اتفاقاتی محیرالعقول در این میان رخ می‌دهد که می‌توان نسبتی میان این وقایع با داستان‌هایی با وجه حماسی یافت.

۳-۵-۱- تولد شگفت نیای شاه اسماعیل

بورا (۱۹۵۲، ص. ۹۵) به تولد غریب قهرمانان حماسی به عنوان عنصری تکرارشونده نگریسته، که به قولی: «دشوار و غیرطبیعی زاده شدن برخی از پهلوانان نظیر هرقل و رستم، آرتور، سه تن از یلان نارت... و برخی از ایزدان مانند اندرا، مهر (در آیین مهرپرستی غربی) و بهرام (مطابق روایت ارمینی) وآئنه و اشوینها و غیره یک مایه تکرارشونده اساطیری و حماسی است» (سرکاراتی، ۱۳۸۵، ص. ۲۸۵).

فرآیند تقدیس نسب شاه اسماعیل، وقتی به شیخ صفی‌الدین می‌رسد، به نقطه عطف خود می‌رسد. تولد شیخ تکرار کهن‌الگوی قهرمانان حماسی است. تولدی غریب همراه با پیش‌گویی‌ها و وقوع احوالی شگفت که در متن به تأکید

می‌آید:

«والده شیخ گفت که چون حامله آن دره کامله شدم در همان شب از ممر رویای صالح نوری بر مناظر حواس باطنی من تافت که آفتابی که از غایت عظمت و نورفشانی تعبیر از آن پیکر نورانی با قصور الفاظ و معانی راست نیاید از آسمان در کنار من آمد و در آن شب از یمن بخت بیدار دولتی چنین یار من شد و چون از عالم خواب رو به وادی بیداری نهادم سه شبانه روز بیهوش افتادم» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۹)

و چون زمان تولد فرامی‌رسد در امتداد این مبحث می‌آید که:

«چون مهر همایون چهر حضرت شیخ از فضای غیب به صحرای ظهور رسید والده اش باز سه روز بیهوش بود و بعد از افاقه از سبب آن امر تفحص کردند. گفت همه عالم پر از غلغه و آوازی است که از هیبت آن مدهوشم مگر شما آن آواز را نمی شنوید؟» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۰).

۳-۵-۲- پرورش شگرف در سابقه اجداد شاه اسماعیل

در ساحت متون و روایات اساطیری- حماسی تربیت و پرورش قهرمان به دست موجودی غیرانسان امری رایج است، در شاهنامه فریدون را گاویرمایه و زال را سیمرغ پرورش می‌دهد. این کهن‌الگورا در بسیاری متون اساطیری مختلفی در سراسر جهان می‌توان یافت. علاوه بر این در الگوی "سفر قهرمان" جوزف کمپل این همان مرحله عزیمت به ماوراء و بازگشت و ابذال فضل بر یاران است (روتون، ۱۳۷۸، ص. ۴۰). در فتوحات شاهی نیز در شرح احوالات محمد الحافظ (از اجداد شاه اسماعیل) آمده:

«بعد از او ولد بی‌عدیلش محمد الحافظ ... انسی مثال جنی خصال آن است که بعد از انقضای ایام حیات پدر در ایام صغر آن بدر منیر در وقتی که سن کرامت مسیرش بر درجات هفت‌سالگی ترقی نمود در مغرب خفا و نهان شدن افول فرمود و هر چند تفحص احوال او کردند باب تحقیقی بر چهره آمل هیچ یک از خادمان آن عتبه بهشت مثال نگشود تا آنکه مدت هفت سال بر این معنی گذشت و تمامی مردم را از طلب او یاس کلی حاصل گشت ... مراسم سوگواری به جای آوردند ناگاه روزی دیدند که آن فرزند ... بعد از انقضای چهارده سال که از عمر شریفش گذشته بر در خانه ... است، زمره مریدان نزد او دویدند ... گفت که مرا فرقه ای از جنّ که بر جاده اسلام مطمئن اند به میانه خود بردند و با من طریق رافت و شفقت سپردند و مرا به حفظ قرآن فرمودند و ابواب تعلیم شرایع بر روی من گشودند ... تا اکنون که ... به موطن موروثی خود آمدم» (روتون، ۱۳۷۸، صص. ۳-۵).

۳-۵-۳- بازگشت به زندگی در انساب شاه اسماعیل

در داستان‌های حماسی کهن الگوی سفر به جهان زیرین تکرار می‌شود. کهن‌الگویی که بورا در بررسی آثار حماسی جهان به‌مثابه امری مشترک از آن یاد کرده است که از یک‌سو به خطر انداختن جان برای کسب شرافت است (Bowra, 1952, p. 48) و از دیگر سو سفر به جهان مردگان و بازگشتی که قهرمان حماسی را شکل می‌دهد (Bowra, pp. 79-80). هنگام ذکر تاریخ زندگی امیر صالح سدید (از اجداد شاه اسماعیل) از پی ضربت سخت شمشیری در هنگام دفاع از زن و فرزند به حال نزع جان می‌افتد و شدت این آسیب چنان است که حتی پس از سال‌ها بهبود درباره آن زخم در فتوحات شاهی آمده:

«صاحب صفوة گوید که حضرت قُطْبُ الْأَفَاقِ بِالْإِسْتِحْقَاقِ أَبُو الْفَتْحِ صَفِي الْحَقِيقَةِ وَالِدِینِ اسحق می‌فرمود که چون امیر قطب الدین مرا در ایام برگردن گرفتی من دست بر زخم ایشان می‌رسانیدم؛ چار انگشت من در موضع طفولیت بر زخم در می‌آمد» (امینی‌هروی، ۱۳۸۳، ص. ۷).

این زخم هایل (امینی‌هروی، ۱۳۸۳، ص. ۷) اما معجزه‌وار به مرگ ختم نمی‌شود و گویی در ساختار تقدس‌تراشی نسبی برای شاه اسماعیل، امیر به جهان زندگان بازمی‌گردد.

۳-۵-۴- کرامات و نیروی فرازمینی جد بزرگ شاه اسماعیل

از آنجاکه خاستگاه معنوی صفویه از شهرت خاندان منتسب این سلسله به صوفیه و اهل طریقت بود درباره کرامات اجداد و خود شاه اسماعیل مطالب گوناگونی در متن یافت می‌شود. این روایات اگرچه بر سنت تذکره و سیره‌نویسی عرفا استوار است اما می‌توان آن را در زمره نیروهای فرازمینی قهرمانان حماسی نیز جای داد. بورا در این باره می‌نویسد: «قهرمانی حماسی با دیگران در درجه نیرویش متمایز است... انسان‌ها در مرزهای محدودیت بشری زیست می‌کنند درحالی‌که قهرمان توانایی‌های فراطبیعی دارد» (Bowra, 1952, p. 91).

با این نگرش کرامات شیخ صفی‌الدین، دیدن ملایک به هیات مرغان هوا (امینی‌هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۲)، ملاقات با ارواح (امینی‌هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۴)، سماع درخت همراه با شیخ صفی (امینی‌هروی، ۱۳۸۳، ص. ۲۰)، شنیدن صدای شیخ زاهد از نیم‌فرسنگی (امینی‌هروی، ۱۳۸۳، ص. ۲۱) و... را می‌توان ذیل نیروهای فراطبیعی طبقه‌بندی کرد که هم در بستر حماسه قابل تبیین است و هم نسب شاه اسماعیل را تقدیس می‌کند. این نیروی فراطبیعی چون فره ایزدی به شاه اسماعیل هم می‌رسد و در روایت دیدن راهنمایی الوهی متجلی می‌شود که او را فتح قلعه گلستان بر حذر می‌کند (امینی‌هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۵۹).

۴- بررسی تأثیر روایی شاهنامه بر فتوحات شاهی

با تکیه بر استناداتی که آمد و در نتیجه آن ردیابی تأثیر شاهنامه بر روند تاریخ‌نویسی فارسی خاصه در دوره شاه اسماعیل را امری معقول و مبین است به بررسی ذکر صفات و اعمال شاه اسماعیل و تأثرات روایی فتوحات شاهی از شاهنامه می‌پردازیم. در این بخش نیاز است که با بررسی تمایزی که میان شاه مطلوب و آرمانی ایرانی با خلیفه جوامع اسلامی وجود دارد، اندیشه سیاسی ایرانیان را که در دو متن مدنظر این پژوهش واکاوی کنیم و در این مسیر نشان دهیم که چگونه امینی هروی تلاش می‌کند تا در متن خود با کمک روایت و تمهیدات بلاغی به شاه اسماعیل سیمای قهرمانی حماسی بدهد.

۴-۱- جبرگرایی عامل انفعال و عمل در روایت

یکی از مضامین پرتکرار شاهنامه، جبرگرایی است. مرگ، شکست، پیروزی و... در متن شاهنامه امری از پیش معین شده است (حدیدی، ۱۳۸۶، صص. ۵-۲۰). در روایت مرگ سلطان حیدر، او به کین‌خواهی پدر، قیام می‌کند، به دشمن دست می‌یابد، اما او را نمی‌کشد و سلیمان (دشمن) از مهلکه می‌گریزد. یاران سلطان از او درباره دلیل این بخشش بزرگ می‌پرسند و پاسخ او آمیخته به تسلیم در برابر جبر است: «در این معرکه اجل او نرسیده است و آفتاب دولت من به سرحد افول و غروب کشیده بی‌شبهه مرا می‌باید رفت و او را می‌باید زیست تقدیر ازل و قسمت روز اول را تدبیر و چاره چیست؟» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۵۹). پس از این، مرگ سلطان حیدر حادث می‌شود.

۴-۲- خواب و پیش‌گویی و گشایش روایت

بورا درباره ساختار روایت‌های حماسه این مطلب را طرح می‌کند که بر اساس تکنیک‌های برآمده و گسترش‌یافته از سنت و آموزه‌های استادان، یکی از راه‌های گشایش یک روایت پیش‌گویی یا تعریف یک خواب است. (Bowra, 1952, p. 279). راهی که گاه برای تغییر مضمون نیز کارایی دارد. (Bowra, p. 292). در متن فتوحات شاهی، سرآغاز مباحث مهمی چون تولد، جنگ، مرگ... در چنین ساختاری روایت می‌شود، چنان‌که روایت تولد شیخ صفی‌الدین (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۹)، ولایت یافتن وی (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۲)، تولد شیخ صدرالدین و قایم مقامی او (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۲۶)، تولد سلطان جنید (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۴۸)، مرگ سلطان حیدر (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۵۹)، آغاز جنگ شاه اسماعیل (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۸۹)، پیروزی در جنگ (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۳۳۱) با خواب و پیش‌گویی آغاز می‌شود.

۴-۳- کین خواهی عنصر کنش ساز روایت

با گذر زمان و تغییر قطب‌های اخلاقی، کین خواهی - که در عصر شکل‌گیری حماسه‌های طبیعی امری مطلوب بود - در نتیجه غلبه چارچوب اخلاق بردگان بر اخلاق قدرتمندان به امری مذبوح بدل گردید (نیچه، ۱۴۰۲). باید توجه داشت که به دلیل خاستگاه تاریخی حماسه، انتقام و کینه در شاهنامه همچنان مساله‌ای کانونی است تا آنجا که اساس وقایع این کتاب را باید ذیل این مفهوم درک کرد. (عبادیان، ۱۳۶۹، ص. ۱۴). (کین خواهی هوشنگ، کین خواهی منوچهر برای خون ایرج، کین خواهی کیخسرو در سوگ سیاوش و...)

در فتوحات شاهی نیز ابتدا سلطان حیدر به انتقام خون سلطان جنید - پدرش - علیه شیروان‌شاه بن فرخ یسار قیام می‌کند (امینی‌هروی، ۱۳۸۳، صص. ۴۹-۵۷) و در این راه کشته می‌شود و سپس نوبت شاه اسماعیل فرزند اوست که بنای سلسله پیروزی‌ها و حکومت صفوی را با این بهانه بگذارد. به گفته بورا در حماسه گاه قهرمان از انتقام به سمت خشونت و کشتار کشیده می‌شود. (Bowra, 1952, p. 70). در فتوحات شاهی، شاه اسماعیل نیز گاه چهره‌ای سخت خونریز به خود می‌گیرد. چنانکه در هنگام فتح قلعه گلخندان بر «طبق احکام فرمان‌فرمای «والله عزیز ذوالانتقام» به قتل خواص و عوام زمره لئام فرمان داد». (امینی‌هروی، ۱۳۸۳، ص. ۲۲۰) و در جنگ طبس می‌آید که «در آن واقعه هالکه‌هایله از سه هزار آدمی افزون به سیل تیغ آبگون نابود گشتند» (امینی‌هروی، ۱۳۸۳، ص. ۲۴۳).

۴-۴- روایت مکرر بزم و رزم

قهرمانان حماسی در پایان جنگ یا در هنگام صلح در اشعار حماسی مشغول بزم و بازی و شکارند (Bowra, 1952, p. 50). این ساختار را در متن شاهنامه می‌توان دید و موازی با آن باید گفت محتوای فتوحات شاهی در بخش مرتبط به شاه اسماعیل با کمی تأمل و تلخیص آمیخته‌ای از دو عنصر رزم و بزم است. هرکجا رزمی پایان می‌یابد یا نزدیک به آغاز است «اعلی حضرت همایون در ظل آفتاب دولت روزافزون به عشرت و کامرانی و مقتضیات تباشیر سلطنت و بدر جوانی به کام بخشی و کام ستانی مشغول» (امینی‌هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۷۷) می‌شود، یا «طرح شکار در خاطر فیض آثار» (امینی‌هروی، ۱۳۸۳، ص. ۲۶۳) می‌گذرد. چنانکه ۱۷ مجلس بزم و ۱۲ روایت از نخجیرهای گوناگون در این متن به تفصیل آمده است. در این میان شکار خرس (امینی‌هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۰۴)، ددی که مردم را به تنگ آورده و شاه اسماعیل با تیر آن را از پای درمی‌آورد و گویی از آزمونی دشوار عبور می‌کند (ر.ک: همین‌جا "شجاعت شرط خلیفه، جنگاوری صفت شاه").

۵- واکاوی تأثیر شاهنامه بر وجوه بلاغی فتوحات شاهی

یکی از عناصر اساسی در شکل‌دهی زبان متن، چگونگی استفاده از ابزارهای زبانی برای بیان غایت مؤلف است. غایتی که برای دستیابی به آن، نیاز به تغییراتی بنیادین در خوانش هر متن در شکل سنتی آن امری ضروری است. متن در دیدگاه پیشینان ساختاری منفعل از واژگان بود که ترجمان آن به شکل تفسیر مجزای هر بخش یا درنهایت با تکیه بر شرایط ارتباط مؤلف و محیط انجام می‌شد؛ در خوانش‌های نوین، زبان، نظامی ارگانیک است که در عین کارکرد در تعاملات اجتماعی، در تحلیل متن بیشتر کانون توجه است هر واحدهای زبانی، روابط صوری و عینی با دیگر واحدها دارد که از تجزیه و واکاوی روابط پنهان این واحدها با عناصر غایب، می‌توان معنا و غایت مؤلف را افشا کرد (Halliday, 1985, pp. 32-37). بررسی تحلیلی از لایه‌های زیررنگ‌های متن و تفسیر لایه‌های آشکار و پنهان متن فتوحات شاهی در ارتباط با غلبه تدریجی برخی سنن برآمده از شاهنامه بر تاریخ‌نویسی فارسی را در ادامه از نظر می‌گذرانیم.

۵-۱- نشانه‌های آشکار

در ابتدا به بررسی بخش‌هایی از متن فتوحات شاهی می‌پردازیم که در وجه بلاغی خود به شکل آشکاری تأثیرپذیری و تمایل امینی هروی را به شاهنامه نمایان می‌کند. باید توجه داشت که این بررسی خاصه درباره اثر مورد مطالعه این پژوهش است و این تأثیر را می‌توان در بازه میان سرایش شاهنامه تا زمان تألیف فتوحات شاهی بررسی و ردیابی کرد.

۵-۱-۱- استفاده و سرایش ابیاتی بر سیاق فردوسی

یکی از سنن تاریخ‌نگاری که به شکل گسترده در آثار ادبی قدمایی قابل ردیابی است استفاده گسترده مؤلفان از شعر در میان سخن‌مشور است. جهان‌بخش ثواقب (۱۳۸۰، ص. ۴۶) در کتاب تاریخ‌نگاری عصر صفوی و شناخت منابع و مآخذ درباره اثر تاریخ شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی اشاره می‌کند که بیشتر اشعار به کار رفته در این کتاب بر وزن مقارب است. در فتوحات شاهی از ۱۷۳۷ بیت به مورداستفاده مؤلف در میان متن مشور، ۱۱۳۴ بیت در بحر مقارب (مثنی محذوف) آورده شده است. بنابراین بیش از ۶۵ درصد ابیات به کار رفته در متن فتوحات شاهی هم‌وزن شاهنامه فردوسی است. درصدی که نشان از پیوند شاهنامه و تاریخ‌نگاری در ذهن مؤلف دارد. متن تصحیح شده فتوحات شاهی در ۴۰۰ صفحه به چاپ رسیده که پس از ارزیابی پراکندگی ابیات مشخص شد از این تعداد صفحه ۱۶۰ صفحه از متن دارای بیت یا ابیاتی است که درست هم‌وزن شاهنامه‌اند^۲ که یا به‌صورت ادامه روایت یا به‌صورت مکمل آن در ساختار اثر استفاده شده‌اند. این گستردگی و پراکندگی امری نشان‌دار است که انکشاف معنی از آن نسبت

انگاره نزدیک تاریخ‌نگاری منشور را در نزد مؤلف با متن شاهنامه افشا می‌کند.^۳

۵-۱-۲- استفاده مستقیم از ابیات شاهنامه

وقتی به شکل مستقیم امینی هروی از ابیات فردوسی در میان اشعار یا بخش‌های منشور تضمین می‌کند و از آن استفاده می‌کند در کنار گستردگی استفاده از ابیاتی با وزن و لحن شاهنامه، ادعای این مقاله تقویت و ایضاح بیشتری می‌یابد:

شنیدی که فردوسی خوش قلم چه سان زد نوا از صفیر قلم

«گریزی به هنگام با سر به جای به از پهلوانی و سر به جای»

(امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۹۸)

«چو تیره شود مرد را روزگار همه آن کند کش نیاید به کار»

(امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۳۹۱)

۵-۱-۳- اشاره آشکار به داستان‌های شاهنامه

امینی هروی برای ایجاد مشابهت وضعیت، موقعیت یا شخصیت‌های روایت‌های تاریخی خود به اشکال گوناگون از تلمیح به داستان‌های شاهنامه بهره می‌برد مانند:

گر افراسیابی و گر رستمی که دولت کند با تو روزی یکی

(امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۶۳)

«خلفایک با فوجی از دلیران آزموده و متوجه شهرنو گردید و داستان کهن رستم و اسفندیار را بر خاطر اهل آن شهر نو گرداند» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۴۱).

به همت چو شیر ژیان پنجه زن به صولت چو بیر بیان صف شکن

(امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۴۱)

تهی ساخت کف از کمان کیان کمان جا به یک گوشه کرد از میان

(امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۳۷)

از این دست‌اند عبارات به کار بسته دیگر:

شیر ژیان و بیر بیان (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۳۸) ژیان پنجه زن چو بیر بیان (امینی هروی،

۱۳۸۳، ص. ۱۴۱)، سمند رخس اوصاف (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۶۷)، جمشید

فتح (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۷۱)، «جمشید خورشید» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۹۰)،

«تہمتن... رستم صف شکن» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۲۸۴)، «جمشید خورشید» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۲۷۶)، «دیوار اسکندر آثارش» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۳۲۰)، فریدون (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۳۲۴)، «شاه جم جاه» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۳۲۸)، «پادشاه رستم‌نشان» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۶۴)، «شاه جمشیدنشان» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۲۱۵)، «دستان رستم» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۷۷)، «داستان رستم و اسفندیار... کارزار بیژن و بهمن» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۲۲۵)، «ماجرای رستم و اسفندیار... داستان رستم دستان» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۲۳۸)، «قصه محاربه رستم و حکایت مقاتله بیژن» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۲۷۵)، «داستان رستم و اسفندیار» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۳۳۴)، (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۲۸۵)، «داستان رستم و اسفندیار» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۳۳۴).

۵-۲- نشانه‌های پنهان

در این بخش کانون توجه بر کشف ژرف‌ساخت‌هایی است که غایت یک تاریخ‌نگار چون هروی را از تمرکز بر امور عینی به قطب ادبیت و بالأخص نوع ادبی حماسه متمایل می‌کند. در این بخش با تکیه بر بررسی وجوه بلاغی منعکس در فتوحات شاهی نشان می‌دهیم که چگونه مؤلف با کاربست آرایه‌های ادبی به سیاق فردوسی تلاش می‌کند که در ذکر تاریخ زندگی و نبردهای شاه اسماعیل با استفاده از این تمهیدات قهرمانی چون قهرمان حماسی خلق کند.

۵-۲-۱- واکاوی تشبیه و استعاره در فتوحات شاهی به‌مثابه تمهیدی برای قهرمان‌سازی

برای تحلیل متن فتوحات شاهی با لایه‌های مختلف، در سطحی ژرف‌تر از نشانه‌های مستقیمی که در بخش قبل طرح گردید، برای تدقیق و تفحص نگاهی انداخته‌ایم به کاربست تشبیه و استعاره در این متن، جایی که مشبه به نمایانگر غرض و غایت مؤلف است که در سازه‌ای زبانی در ظاهر کارکردی زینتی قرار می‌گیرد. چنانکه لیکاف و جانسون بیان می‌کنند: «جوهر و اساس استعاره درک کردن و تجربه کردن چیزی بر اساس چیزی دیگر است» (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۵، ص. ۳۲).

استعاره (Metaphor) در دیدگاه این دو معادل با تشبیه، استعاره، مجاز و گاه کنایه در بلاغت کهن فارسی است. از این رو آنچه بیان می‌کنند مشمول تمامی این تمهیدات است. از این منظر جهان پیرامون انسان در سایه استعاره، امکان ادراک می‌یابد (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۵، ص. ۳۲). در ادامه این دیدگاه، می‌توان با شناسایی استعاره‌های مؤلف، به کشف تعامل او با بافتار تاریخی و غایت و ثمر مدنظر تاریخ‌نگار پرداخت. وقتی در فتوحات شاهی انبوهی از تشبیهات با مشبه‌هایی برآمده از داستان‌های شاهنامه می‌آید، مانند: پادشاه رستم‌نشان (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۶۴)، (سایر

غازیان که چون شیر ژیان و بیر بیان...» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۳۸)، «اگر دشمن را صف مثل سد سکندر باشد». (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۱۲)، سمند رخس اوصاف (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۶۹)، نیزه ازدهاپیکر (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۸۸)، «علم دولت جمشید خورشید افراخته شد» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۲۷۶)، «شاه جم جاه نیز دامن از صحبت در چیده عزیمت خرگاه سپهر اشتباه فرمود». (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۳۲۸) می‌توان دریافت که میل مؤلف از عینیت‌گرایی ملزوم تاریخ‌نگاری به ادبیت، تلاشی است تا بافت روایت خود از وقایع تاریخی را به قطب حماسه سوق دهد یا وقتی کارکرد زینتی تشبیهات ناخواسته یا آگاهانه به سمت قیاس طبیعت با ملازمات نبرد و سلحشوری می‌رود، تمایل مؤلف به این امر بیشتر آشکار می‌شود:

«همان جا یراق قشلاق کرده خاطر عاطر بر توقف قرار دادند و فراشان ربیع خرگاه نارون را در صحن چمن برافراشتند و سایبان منقش سحاب را به صد آب‌وتاب فراز آن پرپای داشت تاگل سوری چون خسرو سیاره سپاه از ممر بیت الشرف به صفه باز آید و باد صبا از درم و دینار شکوفه در قدمش نثار فرماید و جهت هجوم لشکر نباتی اثر ریاحین نفیرچی سوسن در اطراف گلشن صدای...» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۸۴)

«علی الصباح که خسرو خور با فوز و نجاح بر آمدن افتتاح کرد و به عزم سواری از خفا و نواری بیرون آمده سبز خنگ فلک را به زیر زین درآورد» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۰۹). «تا آنکه پادشاه انجم سپاه خورشید از برودت هوا فارغ گردید و بساط شتا را یکباره درنوردید. آفتاب جهت نثار کواکب دلو غواص فلک را سرنگون کرد و کمند شعاع شست قوس قزح را از کام حوت بیرون آورد و آفتاب عالمتاب به عزم جهانگیری به تختگاه حمل آمده محل کشورستانی را وسیع مجال دید» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۴۸).

از دیگر وجوه بلاغی به کار بسته شده در متن فتوحات شاهلی می‌توان به انواع استعاره‌هایی اشاره کرد که یادآور استعاره‌های پربسامد شاهنامه است چنانکه امینی هروی در جای‌جای متن از سلحشوران و جنگاوران نبردها با استعاره‌هایی چون شیر و پلنگ و نهنگ استفاده می‌کند (امینی هروی، ۱۳۸۳، صص. ۸، ۲۴، ۳۷، ۵۴، ۷۹ و ۱۰۷ و...) که خاصه در ابیات هم‌وزن شاهنامه به سنت حماسه‌سرایی متمایل‌اند:

چوناگه سرافراخت از پا فتاد به یک بار از پا فکندش تگرگ

(امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۴)

که با گرج افتند در کش مکش (!) نهنگان این لشکر به خروش

(امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۱۰)

۵-۲-۲- میل به اغراق تمهیدی در تقابل با غایت واقع‌نگاری

وقتی مؤلف یک متن تاریخی، تعمداً لحن نگارش خود از امور واقع را به سمت اغراق می‌برد فعل او امری نشان‌دار است که روح زمانه، سنت، خواسته سفارش‌دهنده و در نتیجه غایت تألیف متن، در راستای روایت امر واقع نیست. در تفسیر این فعل می‌توان بیان کرد از آنجاکه اغراق کانونی‌ترین آرایه‌ای است که بر حول آن بسیاری دیگر از آرایه‌های ادبی (تشبیه، استعاره، اسناد مجازی و...) در شاهنامه را می‌توان بازشناخت (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۷۵، ص. ۴۴۹)، (شمیسا، ۱۳۷۸، ص. ۷۷) و چنانکه کوروش صفوی، اغراق را صنعت اجباری شعر حماسی می‌داند (صفوی، ۱۳۸۳، ص. ۱۴۰) این نظر منتج می‌گردد که در نتیجه تأثیرگذاری متون حماسی بر سنت تاریخ‌نگاری فارسی، امینی هروی آگاهانه یا ناآگاهانه تحت تأثیر شیوه روایتی است که فردوسی در کانون آن قرار دارد. باید توجه داشت که در تمامی آرایه‌های بررسی شده پیش از این بخش نیز، اغراق حضوری ناگزیر دارد چراکه صنعتی چون تشبیه و استعاره، نوع استفاده امینی هروی از تلمیح و ... در ذیل صنعت اغراق قابل فهم‌اند. اما در این بخش ما نظری کوتاه افکنده‌ایم به برخی اغراق‌هایی که در ذیل دیگر صناعات قابل تفسیر نیست مانند:

«القصه، روزگار فتنه چنان برانگیخت ... از وفور بلا و کثرت رنج و عنا، محنت از خود بیزار گشت، چشم قدر برکشتگان آن کشور اشک خونین میریخت و دیده قضا بر خفتگان آن فضا آب دیده با خاک تیره می آمیخت» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۵۷)

«مبارزان خونریز به دست ستیز در آن معرکه فتنه‌انگیزی کردند که طوفان روز رستخیز از آن نشانه شاید و حکایت واقعه قیامت از ادای صور این حادثه دور به دور افسانه نماید» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۷۰)

«شتران کوه‌پیکر و اسبان فلک رنگ بدیع منظر...» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۷۲)

«نوا نای و نغمه چنگ از نقرات به آهنگ ناهید بگذشت» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۷۷).

«نیران قتال از جانبین به مرتبه‌ای در اشتعال آمد که چهر مهر فراز قصر سپهر از آن شعله برافروخت» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۹۷).

«فغان الله الله را به سمع مهر و گوش ماه رسانیدند» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۱۹۸).

«حصنی دیدند در رفعت سر قدر از ایوان کیوان گذرانیده و پای مرتبت بر فراز هفت آسمان رسانیده» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۲۱۹).

«نیران آتش قتل و قتال به مرتبه‌ای در شعله و اشتعال آمد که چهره مریخ از عکس آن برافروخت و خرمن پندار زحل که قلعه دار هفتم حصار است یکباره بسوخت» (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۲۲۹)

نتیجه‌گیری

با علم و ذکر منابع و آبخورهای اندیشگانی فلسفه سیاسی ایرانی در این مقاله، کوشیدیم که وجه ممتاز و غالب شاهنامه در تأثیرگذاری بر روند تاریخ‌نگاری فارسی را با مطالعه موردی فتوحات شاهی نشان دهیم. اهمیت شاهنامه به دلیل فراگیری مخاطب آن از سویی و در ادامه علاقه ویژه شاه اسماعیل یکم صفوی به مثابه سفارش‌دهنده مستقیم متن به امینی هروی، دلایل بنیادین تشابه بر پایه تأثر فتوحات شاهی از شاهنامه‌اند. در ذیل این دلایل با تکیه بر تفاوت ماهوی شاهنامه در افق تاریخی مخاطب امروز و گذشته شرح دادیم که چگونه ادبیت به تدریج از ظرف شاهنامه به متون تاریخ‌نگاری به‌عنوان عنصری لازم راه یافت تا با استمداد از وجوه بلاغی و روایی شاهنامه، مورخی چون امینی هروی تلاش کند تا از اعمال، صفات و نسب شاه، تا وقایع پیرامونی و فضای روایت خود بستری بسازد برای قلب واقعیت در قالب حماسه. در این فرآیند غایت عینی‌گرایی وقایع‌نگاری در انتزاع برآمده از اختلاط تمهیدات گزینشی روایی و بلاغی با یکدیگر به سوی قهرمان‌سازی سیر می‌کند. همه این موارد در یک نظام استدلالی منسجم طرح گردید تا دو پرسش درهم‌تنیده این مقاله پاسخ داده شود: چرایی و چگونگی ترسیم سیمای شاه اسماعیل در قالب قهرمان حماسی. اگرچه چنانکه آمد می‌توان تفاسیر دیگر و نظام‌های استدلالی موازی این نظر را نیز طرح کرد بی آن‌که مباین یا مغایر مساله این مقاله باشند.

پی‌نوشت‌ها

۱. ر.ک: (خالقی مطلق، ۱۳۷۷، صص. ۵۱۲-۵۳۹)، (خالقی مطلق، ۱۳۸۶، صص. ۱۹۹-۳)، (مجتبی مینوی، ۱۳۶۹)،

(زرین‌کوب، ۱۳۹۰: ۷۱)، (محبوب، ۱۳۷۸)، (ریاحی، ۱۳۸۹، صص. ۷۹-۸۶)، (نولدکه، ۱۳۶۹، صص. ۸۵-

۸۶)، (متینی، ۱۳۷۷، صص. ۴۲۳-۴۲۵)، (حمیدیان، ۱۳۸۷)

۲. پراکنندگی ابیات در صفحات: ۳۳-۳۷-۳۸-۴۲-۴۳-۴۵-۵۳-۵۴-۵۶-۶۳-۶۶-۷۰-۷۱-۷۲-۷۳-۷۴-

۷۵-۷۶-۸۲-۸۵-۸۷-۸۸-۸۹-۹۵-۹۶-۹۷-۹۹-۱۰۰-۱۰۱-۱۰۵-۱۱۰-۱۱۳-۱۱۵-۱۱۷-۱۱۸-

۱۱۹-۱۲۰-۱۲۱-۱۲۲-۱۲۴-۱۲۵-۱۲۶-۱۲۸-۱۲۹-۱۳۲-۱۳۳-۱۳۵-۱۳۶-۱۳۷-۱۳۸-۱۳۹-۱۴۰-

۱۴۱-۱۴۴-۱۴۵-۱۴۶-۱۴۷-۱۴۹-۱۵۰-۱۵۳-۱۵۵-۱۵۷-۱۵۹-۱۶۱-۱۶۲-۱۶۳-۱۶۵-۱۶۷-۱۶۹-

۱۷۱-۱۷۵-۱۷۸-۱۷۹-۱۸۰-۱۸۱-۱۸۲-۱۸۳-۱۸۴-۱۸۵-۱۸۸-۱۸۹-۱۹۰-۱۹۴-۱۹۵-۱۹۶-۱۹۷-

۱۹۸-۲۰۱-۲۰۳-۲۰۴-۲۰۵-۲۰۶-۲۱۳-۲۱۴-۲۱۹-۲۲۱-۲۲۲-۲۲۶-۲۲۷-۲۳۰-۲۳۱-۲۳۳-

۲۳۴-۲۳۵-۲۳۹-۲۴۰-۲۴۲-۲۴۳-۲۴۴-۲۴۵-۲۴۶-۲۵۴-۲۵۵-۲۵۸-۲۵۹-۲۶۶-۲۶۷-۲۶۸-

۲۶۹-۲۷۰-۲۷۱-۲۷۴-۲۷۵-۲۷۶-۲۷۷-۲۷۸-۲۷۹-۲۸۰-۲۸۳-۲۸۴-۲۸۷-۲۸۸-۲۹۱-۲۹۳-
۲۹۴-۲۹۵-۳۰۰-۳۰۷-۳۰۸-۳۱۳-۳۱۴-۳۲۲-۳۲۶-۳۲۸-۳۲۹-۳۳۰-۳۳۵-۳۴۰-۳۴۱-۳۴۴-
۳۴۵-۳۴۸-۳۵۲-۳۶۳-۳۶۴-۳۷۰-۳۸۸-۳۸۹-۳۹۶-۳۹۷

۳. باید در نظر داشت که جز در مواردی که شاعر مستقیماً به بوستان سعدی اشاراتی در متن کرده است در بقیه بخش‌ها ابیات

از لحاظ لحن و مضمون در امتداد شاهنامه قرار می‌گیرند. استثنائات ابیات بحر متقارب در این بیت‌هاست:

چه خوش گفت سعدی سر اهل هوش	دری سفت نیکو بران دار گوش
چه حاجت که نه کرسی آسمان	نهی زیر پای قزل ارسلان
مگو پای عزت بر افلاک نه	بگو روی اخلاص بر خاک نه

(امینی هروی، ۱۳۸۳: ۱۵۷)

خدا کشتی آنجا که خواهد برد	وگر ناخدا جامه بر تن درد
----------------------------	--------------------------

(امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۲۶۹)

کسی نیک بیند به هر دو سرای	که نیکی رساند به خلق خدای
----------------------------	---------------------------

(امینی هروی، ۱۳۸۳، ص. ۳۴۸)

کتابنامه

۱. ارسطو. (۱۳۳۷). هنر شاعری. ترجمه فتح‌الله مجتبیایی. اندیشه.
۲. اسلامی ندوشن، م. ع. (۱۳۸۹). اگر شاهنامه نمی‌بود ایران چه می‌شد؟ در مرزهای ناپیدا (صص ۲۱۱-۲)، یزدان.
۳. اشتروس، ل. (۱۳۹۷). فاسفه سیاسی. ترجمه و تحشیه فرهنگ رجایی. انتشارات علمی و فرهنگی.
۴. افلاطون. (۱۳۶۰). جمهوری. ترجمه فواد روحانی. بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۵. امینی هروی، (۱۳۸۳). فتوحات شاهی. تصحیح محمدرضا نصیری. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۶. بارتولد، و. و. (۱۳۵۶). خلیفه و سلطان: و مختصری دربارهٔ بر مکیان. ترجمه سیروس ایزدی. امیرکبیر.
۷. بیضایی، ب. (۱۳۴۴). نمایش در ایران. کاویان.
۸. پارسادوست، م. (۱۳۸۷). شاه اسماعیل اول. شرکت سهامی انتشار.
۹. ثواقب، ج. (۱۳۸۰). تاریخ‌نگاری عصر صفویه و شناخت منابع و مآخذ. نوید.
۱۰. جبرون، م. (۱۳۹۸). تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام. ترجمه یاسین عبدی. پارسه.
۱۱. حدیدی، ج. (۱۳۸۶). جبر و سرنوشت در شاهنامه فردوسی. انجمن، ۲۵، ۲۰-۵.
۱۲. حمیدیان، س. (۱۳۸۷). درآمدی بر اندیشه و هنر فردوسی. انتشارات ناهید.
۱۳. خالقی مطلق، ج. (۱۳۷۶). دو نامه درباره بدیهه سرایی شفاهی و شاهنامه. ایران‌شناسی، ۹ (۳۳)، ۳۶-۵۰.
۱۴. خالقی مطلق، ج. (۱۳۷۷). در پیرامون منابع شاهنامه. ایران‌شناسی، ۱۰ (۳۹)، ۱۰-۳۹.
۱۵. خالقی مطلق، ج. (۱۳۸۶). از شاهنامه تا خداینامه. مجله ایران باستان، ۱۷ (۱)، ۱۹-۳.
۱۶. روتون، ک. (۱۳۷۸). اسطوره. ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور. مرکز.
۱۷. روزنتال، ف. (۱۳۶۴). علم التاريخ عند المسلمين. ترجمه صالح احمدعلی. مکتبه الممتی.
۱۸. ریاحی، م. ا. (۱۳۸۹). فردوسی. انتشارات طرح نو.
۱۹. زرین‌کوب، ع. (۱۳۹۰). تاریخ در ترازو: درباره تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری. چاپ پانزدهم، امیرکبیر.
۲۰. سرکاراتی، ب. (۱۳۸۵). سایه‌های شکارشده. طهوری.
۲۱. شفیعی کدکنی، م. ر. (۱۳۷۲). تنوع ادبی و شعر فارسی. رشد زبان و ادب فارسی، ۳۲، ۴-۹.
۲۲. شفیعی کدکنی، م. ر. (۱۳۷۵). صور خیال در شعر فارسی. آگاه.
۲۳. شمیسا، س. (۱۳۷۸). انواع ادبی. فردوس.
۲۴. صفوی، ک. (۱۳۸۳). از زبان‌شناسی به ادبیات (شعر). سوره مهر.

۲۵. طباطبائی، س. ج. (۱۳۹۸). در آمدی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران. کویر.
۲۶. عبادیان، م. (۱۳۶۹). فردوسی و سنت آوری در حماسه سرایی. ج ۱، گهر.
۲۷. فردوسی توسی، ا. (۱۳۹۴). شاهنامه. تصحیح جلال خالقی مطلق، ج ۱. سخن.
۲۸. فلسفی، ن. (۱۳۳۳). تاریخ قهوه و قهوه‌خانه در ایران. سخن، ۵، ۲۵۸-۲۶۸.
۲۹. فوکو، م. (۱۳۸۸). دیرینه‌شناسی دانش. ترجمه عبدالقادر سواری. گام نو.
۳۰. قطب‌راوندی. (۱۳۶۱). قصص الانبیاء. مکتبه علامه المجلسی.
۳۱. گادامر، ه. گ. (۱۳۷۹). هرمنوتیک مدرن گزیده جستارها. ترجمه بابک احمدی، و مههران مهاجر، و محمد نبوی. نشر مرکز.
۳۲. لیکاف، ج. و جانسون، م. (۱۳۹۵). استعاره‌هایی که با آن‌ها زندگی می‌کنیم. ترجمه هاجر آقا ابراهیمی. علم.
۳۳. ماوردی، ا. ع. (۱۳۸۳). آیین حکمرانی. ترجمه حسین صابری. انتشارات علمی و فرهنگی.
۳۴. متینی، ج. (۱۳۷۷). درباره مسئله منابع فردوسی. ایران‌شناسی، ۱۰(۲)، ۴۳۰-۴۰۱.
۳۵. محبوب، م. ج. (۱۳۸۷). آفرین فردوسی (سی قصه از داستان‌های شاهنامه). انتشارات مروارید.
۳۶. محمدی، ذ.، و بی‌طرفان، م. (۱۳۹۱)، انتقال و تحول اندیشه سیاسی فره ایزدی، از ایران باستان به ایران اسلامی، با تکیه بر مبانی اندیشه‌گران ایرانی. سخن، ۶(۱۶)، ش
۳۷. مسکویه، ا. (۱۳۸۹)، تجارب الامم. ترجمه ابوالقاسم امامی. سروش.
۳۸. مهدوی، م. (۱۳۷۹). سگدید رانش اهریمن. ماه ادبیات و فلسفه، ۴۰، ۵۴-۵۹.
۳۹. مینوی، م. (۱۳۶۹). داستان رستم و سهراب از شاهنامه فردوسی با تجدیدنظر در تصحیح و توضیح متن و مقابله با نسخه فلورانس. به کوشش مهدی قریب، و مهدی مداینی، چاپ دوم، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۴۰. نظام‌الملک طوسی. (۱۳۶۴). سیاست‌نامه. به کوشش هیوبرت دارک. انتشارات علمی و فرهنگی.
۴۱. نولدکه، ت. (۱۳۶۹). حماسه ملی ایران، ترجمه بزرگ علوی. سپهر.
۴۲. نیچه، ف. (۱۴۰۲). تبارشناسی اخلاق. ترجمه داریوش آشوری. آگاه.
۴۳. یارشاطر، ا.، و همکاران. (۱۳۸۰). تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان قسمت اول و دوم. ترجمه حسن انوشه، ج ۳، امیرکبیر.
۴۴. یورگنسن، م.، و فیلیس، ل. (۱۳۸۹). نظریه و روش در تحلیل گفتمان. ترجمه هادی جلیلی. نشر نی.

45. Allen, G. (2003). *Roland Barthe*. Routledge.

46. Bowra, C. M. (1952). *Heroic poetry*. Macmillan& Co.Ltd.

47. Fowler, A. (1997). *Kinds of literature*. Oxford.
48. Gadamer, H. G. (2004). *Truth and method*. Continuum Publishing Group.
49. Halliday, M. (1985). *An introduction to functional grammar*. Edward Arnold.
50. Praver, S. S. (1973). *Comparative literary studies: An introduction*. Duckworth.
51. White, H. (1973), *Metahistory: The historical imagination in nineteenth-century*. Johns Hopkins University.

